

ugyanis fel sem merülhetett, hogy a Szovjetunió előzetes beleegyezése nélkül Románia ilyen horderejű külpolitikai lépést kezdeményezzen, és 1951–1952-ben Románia ENSZ-tagsága nem szerepelt a Kreml prioritásai között. A bevezető tanulmányban pedig az 1954–1955-ben készített Bolyai-jelentést „erdélyi magyar emlékirat”-nak nevezi a szerző. A valóságban nem emlékiratról, hanem egy operatív és „pártos” szellemiségben íródott jelentésről van szó, amelyet a kolozsvári magyar egyetem három oktatója készített a tartományi pártbizottságnak, feltárva a főleg román értelmiségi köröket jellemző „burzsoá-nacionalista befolyások”-at. A szerző állításával ellentétben továbbá a gépirat nem (kizárólag) magántulajdonban van: egy példánya már a kilencvenes évek óta kutatható a Teleki László Alapítvány Kézirattárában (K-2442/92).

A szocializmus évtizedeinek magyar–román kapcsolatai története komplex és fontos kutatási terület, amely egyszerre igényel politikatörténeti, társadalomelméleti és nemzetiségszociológiai megközelítést. Minden dokumentumgyűjteménynek, amely adalékokkal és újabb információkkal egészíti ki ismereteinket, tudományos relevanciát kell tulajdonítanunk. Jelen kötet tudományos horderejét azonban erősen megkérdőjelezi a tárgyi és értelmezési tévedések sokasága, valamint a forrásközlés bevett módszerei figyelembevételének mellőzése.

Stefano Bottoni

Gáll Ernő naplója *

A közel másfél évtizedet átívelő, több mint ezer oldalt kitevő napló elemző bemutatásának többféle nehézsége is van. Mindenekelőtt kérdéses a naplóbejegyzések helye az életmű egészén belül: az életrajz, a közéleti szereplés, a tudományos és publicisztikai tevékenység, az egyetemi tanári hivatás és a hihetetlen intenzitású és sugarú levelezés – vagyis egy terjedelmes monográfia anyagának felfejtése – helyett a sokkal intimebb naplóírás mint műfaj illő bemutatása szinte megoldhatatlannak tetsző feladat. Ezért szorítkozik ismertetésünk csupán néhány – különösen fontosnak vélt – mozzanatra. Akkor is így van ez, ha tudjuk: a műfaj nem egy jelentékeny író életében kiemelkedő szerepet játszott, s főleg megkönnyítette a dolgát az utókor serény munkásainak, az életrajzíróknak

* GÁLL Ernő: *Napló I. 1977–1990., Napló II. 1990–2000.* Sajtó alá rendezte: GÁL Éva–DÁVID Gyula. Az előszót írta: GÁLFALVI Zsolt. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003. 506 p., 600 p.

és a művek elemzőinek. Elég példának csak Thomas Mann felhozunk a 20. századból, vagy közelebbről Illyés Gyulát, akiknek sorozatban megjelentetett naplójegyzetei szinte a fő művekhez hasonló érdeklődésre találtak az olvasóközönségnél.

Gáll Ernő naplója kapcsán külön nehézséget és izgalmat okoz, hogy a bejegyzések részben egy társadalmi rendszer megingásának és összeomlásának időszakából származnak. Ő ebben a folyamatban mint jelentős szereplő („tettestárs”) és önmarcangoló-önvándló vesztés vett részt. Az öndokumentáció talán éppen ezekben a szerepkörökben nő túl a személyi jelentőségen. A napló egy egész nemzedék elkötelezett, közéleti személyiségei pályáivének őszinte lenyomata, korhű illusztráció és társadalmi forrásmű is. Ám az „összeomlason” belül lejátszódó egyéni tragédia természetese elválasztja a nagy csalódottak, a „renegátok”, a Koestlerék és Silone-k népes taborától: Gáll Ernő „muszáj Herkulesként” szenvedett, mondhatni megszenvedett egykori hitéért és megcsalottságáért.

A személyiség

Csupán egyszer találkoztam személyesen Gáll Ernővel, a szegedi „Lukácskör” egyik szimpóziumán, ahol éppen asztaltársa voltam. E futó találkozás pontosan azt az érzést keltette bennem, amely a *Napló* lapjairól árad: egy mély érzelmi kultúrájú, széles műveltségű, a környező világ iránt csillapíthatatlanul kíváncsi ember szellemi arculatát, aki minden „szelidsége, engedékenysége” ellenére szilárd elviseléssel kezelte az éppen „keze ügyébe” került aktuális témákat, biztos ítélettel választotta ki nemcsak a romániai magyar irodalomból, hanem a „nyugati” irodalomból is azokat a problémákat, amelyek – ez utóbbiaknál valamely parallelitás okán – éppen hevesen érdekelhették a keleti térfél értelmiségét, lett légyen szó akár Lukács György filozófiájáról, a „frankfurti iskoláról”, vagy Franz Kafka keményveretű prózájáról egy már akkor is ingó világban.

A napló lapjai egyúttal valami másról is vallanak: a fokozódó magányról, az egyre nehezebben elviselhető elszigetelődésről (ahogy ő nevezte: az „atomizáltságról”), amely nem csupán az életkorral magyarázható, hanem részben a környező intellektuális szféra „színeváltozásával”, a rendszerváltás kikerülhetetlen morális nyomásának fokozódásával is. Különösen fájt Gáll Ernőnek, naplóbejegyzései tanúsága szerint, az egykori eszme- és pályatársak időleges vagy hosszan tartó elhidegülése, esetenként bántó fellépése, régmúlt történések felhánytorgatása (ez alól még Balogh Edgár és Méliusz József sem volt kivétel). Nagyon fájt neki fiatalabb pályatársai, esetleg éppen volt tanítványai, például az 1957 után

gyakorlatilag őáltalá újjáteremtett *Korunk* szerkesztőségi tagjainak szinte fölényes, őt mellőző magatartása.

Az elszigetelődés-érzés magyarázataként felmerülhet az is, hogy a termékeny levelezővel egyszerűen nem volt képes lépést tartani szűkebb és tágabb környezete: a hazai (romániai) és a külföldi (beleértve: a magyarországi) irodalmárok nem tudtak reagálni minden könyvküldeményére, a közvetlen dialógust pótló soraira, megjegyzéseire, esetenként tanulmányra sikeredett eszmefuttatásaira. De valószínű, hogy nemcsak az ő állandóan kontaktust kereső, az állandó eszmecserére szomjazó buzgalmával magyarázható a sok lelki sérülést okozó, oly gyakori visszhangtalanság, az időszedő ember hiperérzékenysége, hanem a rohanó kor más életstílusával is, amelynek sodrásában a partnerek önérvényesítése, az „önmegvalósítás” kényszerítő, akaratlan individuális kegyetlensége is megnyilvánult. Más típusú fájdalmat, mondhatni kivédhetetlen gyötrelmet okoztak számára a mindvégig meg-megújuló nemtelen támadások, a „sztálinista” múltjára hivatkozó durva megnyilatkozások, amelyek egy olyan tudóst és közéleti személyiséget értek, akinek volt bátorsága önként leszámolni múltbeli tévedéseivel, és aki közéleti és tudományos, valamint pedagógiai munkásságával az önkényuralom humanizálására törekedett.

De voltak Gáll Ernőnek igaz és hűséges barátai is, akik mindvégig szoros kapcsolatot tartottak fenn vele. Közéjük tartozott a szocialista meggyőződéséhez halálíg ragaszkodó Radu Florian, Joanid Ilona, Florian felesége, Benkő Samu, Domokos Géza, Jánosi János, az esztéta, köztük volt Salat Levente, egykori tanítványa, Gálfalvi Zsolt, Dávid Gyula és még sokan mások. A legfontosabb persze a minden dolgában és gondolatában részes felesége, Éva, aki most a hagyaték gondos sáfára. Itt kell szólnunk továbbá lélekemelő és szellemi élvezetet kínáló találkozásairól, amelyekre külföldi útjain, konferenciákon, szakmai összejöveteleken került sor. Elsősorban Magyarországot kell említenünk, ahol számtalan „rendszerváltó” baloldallal került közelebbi barátságba, akik keresték a vele való személyes találkozások lehetőségét, s akik nem felejtkeztek el válaszolni sűrűn érkező leveleire (itt kell említeni nem remélt, kései barátját, Földes Györgyöt). Liberálisokkal, fórumosokkal is összejött, akiknél fejlesztés helytelenítette egyikük-másikuk heves antikommunizmusát.

A tudományos közíró

Gáll Ernő szociológiát és etikát tanított a kolozsvári egyetemen, vezette a filozófiai tanszéket és egy időben prorektora volt a Bolyai Egyetemnek. Levelező tagja volt a Román Tudományos Akadémiának, s 1957-től ő

vette át az erdélyi szellemi élet 1925-ben alapított, 1940-től egy időre szünetelő (betiltott) orgánuma, a *Korunk* szerkesztését. Az ő időszakában még élt a lapban az alapító Dienes László, illetve Gaál Gábor és Csehi Gyula szellemisége. Élete talán legtermékenyebb korszaka volt ez, amikor könyveit írta, sorra jelentek meg tanulmányai, az egyetemi ifjúság több nemzedékét bocsátotta útra. Mindez a rendszerváltozással véget ért, noha már a megelőző időszakban az a merevség is tovatűnt, amely korábban kétségtelenül jelen volt Gáll Ernő gondolkodásában és írásaiban. Mindez naplója bejegyzéseiből olvasható ki: önvallomását írva lényegében saját magának gyónta meg tévedéseit és csalódásait.

Mi volt és maradt a fő gondja Gáll Ernőnek, a tudósnek és publicistának végig a hosszú évtizedeken? Némileg a Kafkáéhoz hasonló helyzetben élt és dolgozott: a román államhatalmi közegben kisebbségi magyarként, ebben az etnikumban zsidóként kellett helytállnia, és olyan szociológiát művelnie, amely a mindenoldalú eszmék és téveszmék közepe az egyedül igaznak vélt utat követte. Gáll Ernőnél a nemzeti kisebbségi státus állandóságának tudomásulvételével együtt járt a folyamatos és lankadatlan küzdelem a magyar, a szász és a román nemzet békés együttéléséért, a kultúrák kölcsönhatásban való áramlásáért, ma azt mondanók: egy magas szinten működő európaiságért.

1946–1949-ben az *Igazság* főszerkesztőjeként tevékenykedett, később dolgozott az *Utunk*nak is, amelyet azért alapítottak, mivel többen nem kívánták újraindítani a *Korunk*at. A mégis megtörtént újrakezdés után a dinamikus és aktív Balogh Edgár és Csehi Gyula mellett Gáll Ernő a „szürke eminenciás” szerepkörébe került, ami tulajdonképpen meg is felelt visszahúzódó egyéniségének. Megváltozott a helyzet 1957-től, amikor főszerkesztői pozícióba került: ekkor a szerkesztőségen belüli szétválás, illetve a „politikai revizionizmus” visszaszorításának éveiben, a dogmatizmus és a nacionalizmus megújult támadásai idején akarva, nem akarva mobilizálnia kellett energiáit azon erők ellen, amelyek ki óhajtották zárni a magyarországi szerzőket a lapból, elfojtani törekedtek a romániai magyarság kulturális hagyományait, egyáltalán a magyar identitástudatról szóló elmélkedést. Gáll Ernőt ekkortól kezdve foglalkoztatta egyre intenzívebben az írói felelősség kérdése (erről később könyvet is írt), és ekkoriban dolgozta ki elméleti szinten saját munkássága erkölcsi vezérelvét, az annyiszor félreértett „sajátosság méltóságát” (a reményen túli remény elvét), amelyet némelyek a „belenyugvás ideologikumának” tartottak. 1949 óta részlegesen, 1952 óta már teljes munkakörben látta el a *Korunk* szerkesztését; a tanári, a kutatói és a szerkesztőségi munka három évtizeden át – annyi nehézség, intrika közepette is – egyensúly-

ban tartotta intellektusát és pszichikumát. 1984-ben azonban megint ez a viszonylagos harmónia, elhagyta a szerkesztőséget és (sikertelen) kísérletet tett az egyetemre való visszatérésre. „A pártba való belépésem 50. évfordulóján – írja naplójában – nem akarom elviselni a mellőztetéseket és az állandó gyanúsítgatásokat.” Ekkoriban teljesedett ki „peremre szorításának”, magányosságának érzése, ekkoriban fokozódott fel – saját vélelme szerint: – szinte a paranoiát súrolóan a szellemi dialóguspartnerek utáni vágya, súlyosbítva politikai múltja miatt érzett büntudatával, s megterhelve tudományos teljesítményének értéke iránti elmélyülő székszevisével. „A nemzetiségi szociológia, etika, stb. kidolgozására irányuló koncepcióm, vállalkozásom összeomlott a kedvezőtlen szubjektív és objektív tényezők összesített nyomása alatt” – panaszkolta fel 1985 júniusában. Egy magyarországi kritikus ugyan „európai hírű nemzetiség-szociológusnak” nevezte, ő maga azonban úgy vélte: „Könyveim nem szakmunkák [...], nincs komoly tudományos életművem.” Egy másik méltatója „a nemzetiségtudomány kolozsvári iskolája” megteremtőjét tisztelte benne, egy ellenfele viszont „kompilátornak” tartotta. *Az ezredforduló kihívása* című művében – úgy vélte – „nem annyira személyes megfigyelésekre, tényekre alapozok, hanem másodlagos elemzésekre, az elődök, a kortársak felfogásán keresztül bontom ki mondanivalómat. Persze, hogy nem voltam (vagyok) a szigorú szakszerűség kritériumai szerint szociológus, de hozzájárultam a szociológiai gondolkodás bevezetéséhez, én kezdeményeztem a kisebbségi kérdés szociológiai kutatását is.” A napló írása közben befejezett *Tegnap és mai önismeret* című műve két témája: a nemzetiségi kérdés és az értelmiség hivatásának tárgyalása ékes cáfolata eltulzottan negatív módszertani önértékelésének. Ő maga is világosan látta: „Ez a könyv szellemi születési bizonyítványom.” Könyvekké formált sokszáz tanulmánya dokumentálja Gáll Ernő excellens tudományos és közírói teljesítményét. Az 1996-ban megjelent *Számvetés* című könyve után elnyerte a Pulitzer-emlékdíjat, három évvel később *A felelősség új határait* nyújtotta át az olvasóknak, amelyet a Napvilág Kiadó adott ki.

Az ideológiai önvizsgálat ambivalenciája

A saját tudományos és közírói munkásság igazságtalan alulértékelése nem egy helyütt már a nihilizmus határát súrolja. Azt írta például: „Az erdélyi magyar (baloldali) kultúra europaizálása és a nemzetiség-kutatások kezdeményezése terén kifejtett munkásságomat – úgymond – senki sem tartja számon.” Ez az önmarcangoló vád szoros összefüggésben van

azzal az önvizsgálattal, amelyet kegyetlen viviszekcióval közéleti, politikai pályafutása szemrevételezésével végzett.

Midőn Gáll Ernőt is elérték a „sztálinizmus” fogalmával megjelölt, s a nemzetközi munkásmozgalom múltját és jelenét diszkreditáló bűnök és tévedések hírei, megdöbbenésében első reakciója a saját felelősség felvetése volt. Nem keresett mentséget: „Talán valaminő »ideológiai holdkórossághoz« volt hasonlítható akkori tudatállapotom és magatartásom [...] ideológusa, apologétája voltam az egyneműsítésnek, a magyar intézmények, az értékek kíméletlen felszámolásának. Mindezt pedig legmélyebb hajlamaim ellenére tettem, különösebb belső konfliktusok, meg hasonlások nélkül.” De hát mi vitte ifjúkorában a mozgalomba, milyen skizofrénia eredményezte, hogy egyszerre váljon őbelőle is „hóhér és áldozat”? Saját személyes sorsa és az abból következő meggyőződés, azaz egzisztenciális és erkölcsi indítékok. „Számomra a marxizmus, majd a bolsevizmus egy mélyen igazságtalan, engem létemben veszélyeztető rendszer elutasítását jelentette és chiliasztikus várakozásoktól eltelten egy új, igazságos rend megteremtésért folytatott harcban való részvételre készítetett [...] A kommunizmus számomra nem jelentett semmilyen hatalmi pretenziót [...] a közösség tagjaként részem volt a közösség erkölcsi erényeiből, a szolidaritásból, a kölcsönös segítség, testvériség atmoszférájából, s mindez építően hatott személyiségemre...”

Gáll Ernő generációjának tagjait az indítékok és következmények éles szembeállítása nagyon különböző következtetések levonására készítette. Sokan voltak – a nemzetközi szintéren is –, akik radikálisan szakítottak nemcsak a szovjet modellel, hanem magával a marxizmussal, a nemzetközi munkásmozgalom másfél évszázados törekvéseivel, és akarva, nem akarva a burzsoázia ideológusaivá váltak. Voltak, akik remény nélküli csalódottságba zuhantak, mint a naplóban is idézett Jorge Semprún. Gáll Ernő közel került ehhez a lelkiállapothoz. A megcsalatottság és a felelősségben osztozás önvádja mintha időnként előtte is elhomályosítaná a küzdelem történelmi értelmét és igazságát. A szüntelenül közösségre, a valahová tartozásra vágyó érzülete volt az az indíték, amely nem engedte, hogy a teljes apátiába, a teljes tagadásba taszítsa önmagát. Nem volt könnyű, de meglegelte az ösvényt – ha nem is a végképp elvesztett illúzióihoz, de az azokat egykor tápláló erkölcsiséghez, az emberi szolidaritás kötelméhez. Ezt az utat még nehezebben találta az erdélyi magyarságnak az anyanemzeténél is összekuszáltabb, szinte kaotikus viszonyai közt, mint a magyarországi szellemi szférában. Itt kezdetben a „népiek” hajoltak felé, de hamar csalódnia kellett „habzó antikommunizmusukban”. Így hát a liberálisok és az úgynevezett reformkommunis-

ták felé tájékozódott, s köztük sok baráttra, mentorra talált. Melegszívű, őszinte baráttra főleg az *Eszmélet* körében és a Politikatörténeti Intézet kollektívájában, konferenciáin. A neoliberaisok közt nem lelt igazi otthonra. Meglehetősen averzióval így vonta meg a mérleget a Gimes Miklósról emlékező dokumentumfilmben szereplőkről: „Ezekből a vallomásokból egyértelműen felidéződött ama furcsa fejlemény, amelynek folyamán magyar zsidó (polgári) értelmiségi családok sarjai fellázadnak a szülők liberális, demokratikus értékrendje, illetve világa ellen és a holocaust traumájában is a kommunizmus elkötelezettjeivé válnak. Ideológusokként, újságírókként stb. türelmetlenül, fanatizmussal ítélkeznek élők és holtak felett, majd kiábrándultan – a damaszkuszi úton – eljutnak (egyénenként és eltérő mértékben és stílusban) a virulens antikommunizmus-hoz. Görcsös büntudat és kompenzálás készítésére, igazi manicheus módon mindent tagadnak saját bolsi múltjukban s az egész – szocializmusként mutatkozó – kísérletben. Türelmetlen »liberaisokká« válnak.”

Gáll Ernő a liberális értelmiség „színeváltozásában” a weimari szindróma megismétlődésétől tartott, ami szerinte történelmi példázat arról, hogy a polgári értelmiség a kiélezett helyzetben mindig a jobboldalt választja. A hazai fasizmus és antiszemitizmus elszórt jeleiben is nagy veszélyt látott s úgy vélte: „...az új értelmű antifasizmust, egyetlen érvényes crédómat akarom elemezni, ez kínál még valaminő életértelmet.” Megerősödött benne a tudat: annyi hősi helyállás, önfeláldozás, mártíromság nem lehetett tévedés; „a történelem még nem mondta ki az utolsó szót, valamilyen »fellebbezési tárgyalásra« még egyszer sor kerül” – jegyzi be naplójába 1992. november 7-én, az októberi forradalom 75. évfordulóján.

A napló előszavának megállapítása szerint Gáll Ernő szembenézett „a megvalósíthatatlan utópia szükségszerű kudarcával”. Ő azonban a kísérlet kudarcával nézett szembe naplójában, de soha, sehol nem állította, hogy ez az „utópia” megvalósíthatatlan lenne. Egyik bejegyzésében Merleau-Pontyt követve rögzítette: „Ha a marxizmus tévedésnek bizonyul, akkor a történelemnek nincs értelme.” Mert Gáll Ernő nem hihette, hogy nem maradt semmi Ernst Bloch nagy ideájából, a „remény filozófiájából”, az „utópiák új távlatot nyitó szerepéből”. Még megérhette a neoliberalizmusnak a régi világ elemeivel ötvöződő kibontakozását, de joggal állapította meg: „Szerencse, hogy időm, erőm és becsületem maradt a szembesülésre, a tudatosításra, a konzekvenciák levonására.” A napló egy önmaga megtisztítására képes, alapvető eszméihez mindhalálíg hűséges intellektuel végrendelete.